

Ива ТЕШИЋ

О СРПСКОЈ ФЕМИНИСТИЧКОЈ
ЕСЕЈИСТИЦИ XIX–XXI ВЕКАИнститут за књижевност и
уметност, Београд(Магдалена Кох. *Мајсторице мишљења. Српски феминистички есеј (XIX–XXI века)*. Београд: Службени гласник, 2023, 312 стр.)

Књига *Мајсторице мишљења. Српски феминистички есеј (XIX–XXI века)* пољске слависткиње проф. др Магдалене Кох представља још један у низу драгоцених прилога проучавању феминистичког есејистичког наслеђа у српској култури. Ова монографска студија се надовезује на ауторкина истраживачка интересовања везана за проучавање историје и теорије женског писма, студије рода и феминистичку критику, из којих су проистекле монографије *Путовање кроз време и њосиор. Проза Исидоре Секулић* (Вроцлав, 2000), *Када сазремо као култура. Сиваралашиво српских сисаишељница на њочейку XX века (канон - жанр - род)* (Вроцлав 2007; Београд 2012) и *Милена Павловић Барили: EX POST*, настала у коауторству с Лидијом Мереник и Александром Поповићем (Београд, 2009).

У књизи *Мајсторице мишљења. Српски феминистички есеј (XIX–XXI века)* Кох сагледава развој српског феминистичког есеја од његових почетака у XIX веку (од тзв. протоесеја) па све до данашњих дана, с циљем да покаже на који је начин текла еволуција и како су се све мењале његове функције (друштвена, политичка, књижевна). Пратећи формирање феминистичког есејистичког канона, ауторка пружа детаљан увид у то како су српске списатељице, социолошкиње, антрополошкиње и филозофкиње учествовале у „освајању говора“, односно у уобличавању феминистичког дискурса.

Опредељеност за српски феминистички есеј као истраживачко поље инспирисана је, између осталог, чињеницом да у *Енциклопедији есеја* из 1997. године нема ни трага о ауторкама и ауторима не само из српске литературе него ни оних из бивших југословенских земаља. Овај увид „испровоцирао“ је истраживачки изазов за попуњавањем празнина и осветљавањем незаслужено занемареног сегмента у дијахронијском сагледавању српске феминистичке

есејистике. Међутим, то није једини разлог због којег ова студија представља важно дело за српску културу.

Наиме, Магдалена Кох се у својој монографији бави проучавањем најмање истраженог и, у теоријском смислу, најспорнијег жанра – есеја (којем су иманентни неодређеност и неухватљивост, опирање свакој врсти дефинисања, као и лавирање између научног и књижевног изражавања), који је, уз то, од својих почетака био резервисан за мушкарце. Дакле, у фокусу анализе јесте жанр који се сматра превасходно „мушким“, и у чијем тумачењу „родна обојеност“ игра важну улогу. Управо из тог разлога, ауторка истиче као изузетно важан детаљ да „есеј није, нити је икада био, родно неутралан, с обзиром на то да, као ниједан други жанр, *изнуђује одређену концепцију субјекта, која се аутономно уписује у њекс*“ (Кох 2023: 31, подв. И.Т.).

У контексту српског патријархалног друштва, у коме су једино имућне ћерке и супруге имале привилегију да се описмењавају, евентуално и школују (најпре у кућним условима, а од друге половине XIX века и на иностраним универзитетима), есеј је постао „природни савезник књижевница“, њихова интелектуална ниша из које су обазриво почеле да проговарају, обликујући сопствени језик. Полазећи од уверења да је род круцијални чинилац приликом испућања у јавности и опстајања, али и трајања у одређеној култури, ауторка жели да покаже како је феминистички есеј имао много већи друштвени значај него што се у први мах чини. Другим речима – феминистички есеј имао је важну улогу у развоју женске самосвести, прерастајући у „платформу за кристализацију идеја о еманципацији жена“, која је касније имала немерљив значај за „концептуално обликовање феминистичког покрета у Србији“ (Кох 2023: 27).

Кроз пет монографских сегмената, ауторка нам пружа подробен увид у еволуцију феминистичког есеја, указујући на списатељице које су обележиле сваки од развојних ступњева овог жанра. Након уводника и првог поглавља, под насловом „Есеј као гест ка непрепознатом“, у којима је образложена истраживачка усмереност и скренута пажња на „савезничку улогу“ есеја у процесу еманципације жена, у другом поглављу „Почеци протофеминистичког есеја (1814–1898)“ читамо о скромним и појединачним зачецима феминистичког дискурса у српској култури XIX века, везаним за имена Еустахије Арсић, Милице Стојадиновић Српкиње, Драге Димитријевић Дејановић и Драге Гавриловић. Свака од њих била је пионирка у још понечему: Драга Гавриловић, ауторка првог женског романа у српској књижевности, била је у првој генерацији жена које су имале прилику да се институционално образују и стекну диплому Педагошке школе; Еустахија Арсић, позната и као „женски Доситеј“, прва је списатељица у историји српске књижевности која је штампала своја дела и сматра се родоначелницом матрилинеарне књижевне традиције,

премда се у њеном писању уочава врло јак утицај мушких узора (пре свега Доситеја Обрадовића, с којим је одржавала контакт); Милица Стојадиновић Српкиња прва се окушала у писању дневника и била је прва која се осмелила да јавно искаже критичност према статусу жене у српском друштву, а поред тога, представља и прву ауторку чији је рад валидирао мушки ауторитет – Јован Скерлић је њене патриотске песме уврстио у своју *Историју нове српске књижевности*; уз Милицу Стојадиновић Српкињу, и Драга Димитријевић Дејановић – списатељица, преводилац, глумица и активисткиња Уједињене омладине српске, која је узимала учешћа у јавном простору, залажући се за еманципацију жена и њихово право на рад, такође је скренула Скерлићеву пажњу, заслуживши да у студији „Омладина и њена књижевност“ буде споменута као прва српска феминисткиња која има „националну основу“. Осим тога, својеврстан је куриозитет да су све четири споменуте списатељице биле из ситуираних породица с високим друштвеним статусом, при чему су све потицале из Војводине (у том моменту подстицајне средине, која је пружала услове за интелектуални развој жена).

У трећем поглављу „Доба раног модернизма (1900–1918)“ направљен је кратак осврт на периодичне публикације (*Женски вођицаиш, Српкиња, Женски покрећ, Жена, Домаћица, Женска ишћања и мода*) које су имале образовно-васпитну функцију, одигравши важну улогу у освешћивању женске популације у Краљевини Југославији. Поред практичних савета, који су се односили на обављање свакодневних кућних послова, одржавање хигијене, или су били везани за модне трендове, женска периодика је доносила и вести о дешавањима у свету, о међународним феминистичким конгресима, о постигнућима појединих жена, подстичући на тај начин буђење свести и позивајући на окупљање и ангажман. У овом поглављу читамо о славним женама које су обележиле прву половину XX века: Јелици Беловић Бернациковској (ауторки пореклом из хрватских крајева), затим о Миличи Томић (супрузи Јаше Томића и ћерки Светозара Милетића, једног од оснивача Уједињене омладине српске), и једној од несумњиво највећих женских имена српске књижевности – Исидори Секулић, или, речима пољског слависте Јана Вјежбицког, „првој великој Европљанки српске књижевности“. Овој есејисткињи је, с разлогом, посвећено највише простора: направљен је осврт на њене мање познате активистичке есеје, као што је, на пример, спорни есеј „Има ли право Константин Брунер?“ (третиран чак и као антифеминистички есеј, у коме Исидора Секулић полемише с немачким филозофом Брунером и његовим тезама о женској субмисивности и „нелогичности“), а пажња је скренута и на Исидорине есејистичке записе о списатељицама, као и на оне који се тичу проблема женског стваралаштва (сагледаваног и из теоријског, али и из уметничког / стваралачког угла), односно улоге и места жене у култури и књижев-

ности. Кох наглашава као изузетно зрело и рационално размишљање ове есејисткиње о неопходности укључивања жена у систем кројен и устројен према мушкарцима, с обзиром на то да је улога жена у култури и историји незанемарљива и не сме бити пренебрегнута.

У четвртном по реду поглављу „Између два светска рата или златно доба феминистичког есеја (1918–1941)“ у фокусу је период омеђен крајем Првог и почетком Другог светског рата, који у српској култури слови за период „зрелог есеја“, односно „златну еру есејистике“. Анализирајући ову развојну фазу, ауторка полемиче с Јованом Деретићем, историчарем књижевности који је, пишући о есејистичким остварењима у српској књижевности, издвојио само две ауторке – Исидору Секулић и Аницу Савић Ребац. Као неприкладне, подвучене су две чињенице: с једне стране, увршћивање две узгредно споменуте есејисткиње у есејистички канон, уз занемаривање њихове „родне специфичности“, али и неоправдано изостављање имена Јулке Хлапец Ђорђевић („мајсторице активистичко-социолошког мишљења“), Јеле Спиридоновић Савић („мајсторице теолошко-мистичког мишљења“) и Ксеније Атанасијевић (заједно с Аницом Савић Ребац представља „мајсторицу филозофског мишљења“), с друге стране. На тај начин, Деретић је, тврди Кох, допринео стварању погрешне слике о периоду који је, између осталог, препознатљив по великој есејистичкој продукцији, али не само мушких аутора – у међуратно доба долази до јасног издвајања „женских гласова“ у књижевности, односно до изградње алтернативног, „сопственог дискурса“, обележеног самосвешћу и тежњом да се проговори у властито име. (Један од показатеља таквог самосвојног говора јесте коришћење првог (а не трећег) лица једнине, које у словенским језицима представља индикатор рода.) У периоду између два светска рата, на књижевну сцену су ступиле „формиране есејистичке личности“ – узорне и интелектуално инспиративне хероине, за које Магдалена Кох сматра да су у српској литератури одиграле исту улогу коју је Вирџинија Вулф имала у британској култури. Ауторке које су обележиле „златни век“ српског есеја представљале су друштвену елиту кадру да организује и развија женску интелектуалну мрежу и користи есеј као инструмент који ће обезбедити запаженост њиховог гласа у друштву: „Капитал српских есејисткиња у међуратном периоду чинили су интелект, ерудиција, самостално мишљење и вешто перо у рукама, прецизан стил, широки погледи и рафинирана аргументација“ (2023: 181). Поред високог образовања (већина њих је имала и титулу доктора наука) стеченог по иностраним универзитетима, међуратне есејисткиње одликовале су се познавањем неколико језика, а уз то су све биле и чланице српског ПЕН клуба (основаног са циљем да се „људима од пера“ омогуће несметана сарадња и видљивост). Као посебно значајна, издваја се делатност ових есејисткиња у домену културне ревизије и обнављања сећања на претходнице, чиме је „продубљена матрилинеарна генеалогичја“ (Кох 2023: 214).

Међутим, упркос несумњивим заслугама не само за српску феминистичку есејистику, већ, шире посматрано, за српску културу, интелектуалке које су својим радом обележиле период између два рата, након завршетка Другог светског рата постале су сведоци вишедеценијског застоја кад је реч о развоју есејистичке мисли. Управо том интервалу, обележеном дисконтинуитетом, али и поновном актуализацијом есејистичке мисли, који је трајао од краја рата па све до 2010. године, посвећено је пето поглавље „Потпуна жанровска свест (1945–2010)“. Измењене друштвено-политичке околности одразиле су се, између осталог, и на положај ових „мајсторица мишљења“, тако да се и њихова судбина драстично променила: Аница Савић Ребац одузела је себи живот 1953; Јела Спиридоновић Савић била је, због своје есејистичке књиге *Сусрећи* оптужена за сарадњу с окупатором, тако да јој је забрањено да штампа своја дела; Јулка Хлапец Ђорђевић је после рата емигрирала у Чехословачку, након чега је престала да објављује на српском; Ксенија Атанасијевић је била осумњичена за шпијунажу, па су и њена предратна дела повучена из књижара и до 1953. године било јој је забрањено да публикује своје радове. Једино је Исидора Секулић успела да одржи своју позицију. Међутим, како Магдалена Кох наглашава, иако дело ове ауторке јесте увршћено у есејистички канон, Исидора Секулић је добила етикету „универзалне списатељице“, чиме су маргинализовани феминистички елементи у њеном делу, а тиме је, последично, њен рад сведен и укалупљен.

Период након Другог светског рата обележен је дисконтинуитетом у феминистичким, есејистичким и еманципаторским делатностима. Као настављач еманципаторских идеја након завршетка рата појављује се Антифашистички фронт жена, делујући од 1942. до 1953. године, након чијег (само)укидања се успоставља поновна репатријархализација друштва. Године прекретнице биле су 1968, када после студентских демонстрација наступа делимична либерализација, и 1978, када је у Студентском културном центру уприличена међународна научна феминистичка конференција, која је ујединила теоретичарке феминизма, списатељице и уреднице часописа из разних делова Европе („с различитих страна гвоздене завесе“). Парадоксална је чињеница да су ратне године (1991–1995) реактуализовале феминистичку делатност – тада се жене, уједињене антимилитаристичким и пацифистичким духом, окупљају и заједно делују, формирајући Центар за женске студије, који организује предавања, курсе и издавачку делатност (*Женске студије*, касније преименоване у *Genero: časopis za feminističku teoriju i studije kulture*, часопис који до данас излази; *ProFemina: časopis za žensku kulturu i književnost*).

Иако истиче како би цела једна монографија била потребна за описивање стања феминистичког есеја од краја 90-их година XX века, Магдалена Кох, из низа ауторки које су се у том периоду бавиле

овим жанром, као парадигматске појаве издваја Светлану Слапшак и Бранку Арсић (обе есејисткиње су своје деловање и рад наставиле у иностранству), одабирајући притом веома индикативне наслове за поглавља посвећена овим двома есејисткињама. Сегмент о Светлани Слапшак уоквирен је поднасловом „Енергија отпора или о феминистичким антрополошким есејима Светлане Слапшак“, чиме је истакнута кључна одредница есејистичког дискурса ове класичне филолошкиње, а то је – отпор, то јест критичко-полемичко преиспитивање доминантне андроцентричне перспективе. Прича о Бранки Арсић обухваћена је поднасловом с преиначеном Декартовом девизом, који гласи: „Мислим, дакле нисам жена или Бранка Арсић“. Ово је уједно и последње, завршно поглавље књиге, посвећено београдској стваралачкој фази Бранке Арсић, која из угла врсног познаваоца филозофије (у том тренутку професорка филозофије на београдском Филозофском факултету), односно „из перспективе савремености и женске позиције у тексту“ полемише с „универзалним / мушким субјектом, зачараним у формулу *Мислим, дакле йосѣјојим*“ (Кох 2023: 265).

Своју монографску студију Магдалена Кох завршава својеврсном рекапитулацијом, образлажући циљ и основну замисао свог рада. Инспирисана насловом једног есеја Исидоре Секулић „Изохимене у књижевности“, ауторка објашњава како се географски појам изохимене наметнуо као најподеснији за описивање њених истраживачких интенција: „Изводећи из њега причу о еманципацији Српкиња, покушала сам, наиме, да трасирам изохимене, те танане, симболичне графичке линије феминистичког живота на књижевној мапи и укажем на тесну повезаност између временски удаљених тачака (од XIX до XXI века), односно географских и културних дистанци (спона између Вирџиније Вулф и појединих српских есејисткиња, које су истовремено стварале сличне концепте), и сјединим их у заокружену генолошко-тематску целину“ (Кох 2023: 270).

Следећи те „танане линије“, Кох осветљава историјат феминистичког есеја у српској култури (указујући чак на чињеницу да, иако почеци српске есејистичке традиције касне за европским око два столећа, ипак деле идентичну конститутивну фазу, с обзиром на то да су и српској есејистици темеље поставили образовани мушкарци из кругова знања и моћи), упућујући на појединачне заслуге сваке од ауторки које су оставиле трага у различитим периодима еволуције феминистичког есеја у Србији (уз осврт на данашњу рецепцију рада поменутих списатељица, али и указивање на рецентна истраживања ове области).

Немерљив допринос ове монографије огледа се у пионирској синтези феминистичког есејистичког жанра, тим пре што есеј (без обзира на то да ли је посредни мушко или женско ауторство) има третман другоразредне појаве. У случају феминистичког есеја, међутим, постоји још једна важна околност, а то је – феномен заборављања. Не

би ли објаснила ову свеprisутну појаву, која искрсава у свим проучавањима везаним за женско ауторство, Магдалена Кох посеже за појмом социјалног антрополога Џона Барнса, који је, објашњавајући генеалогичке у социјалним заједницама, увео појам *структурна анализа*. Наиме, уочивши постојање праксе заборављања, односно брисања одређених чланова из друштвеног поретка, Барнс је запазио уврежену праксу игнорисања / изостављања, која доприноси постојању „ненаписане половине историје“. Аналогно томе, Магдалена Кох детектује и анализира управо та поља, која су, стицајем околности, хотимично или не, остала немаркирана, а тичу се феминистичке есејистичке праксе.

Дакле, капитална монографија *Мајсторице мишљења. Српски феминистички есеј (XIX–XXI века)* не само да представља допринос употпуњавању неисписаног, односно прећутаног и маргинализованог сегмента у историји српске књижевности, него означава и покушај уједињавања тзв. патрилинеарне и матрилинеарне стазе у српској књижевности. Из тог разлога, овај научни подухват нема значаја искључиво за књижевноисторијска проучавања, већ и за осветљавање културне историје жена у Србији.